

Gevaar verplicht

*Over de noodzaak van
aristocratische politiek*

P.H.A. Frissen

Inhoud

Proloog	9
<i>Ongemak</i> 9 – <i>De Staat van Verschil</i> 10 – <i>Macht, machtswil, elites</i> 11 – <i>Aristocratische politiek</i> 12 – <i>Woorden van dank</i> 13	

I

Politiek en soevereiniteit

1 Wat is politiek?	17
<i>De vraag is het antwoord is de vraag is het antwoord...</i> 17 – <i>Opnieuw: de totalitaire verleiding</i> 23 – <i>Politiek, publiek, privaat: verhoudingen</i> 28 – <i>Grenzen en plooiën: inter en intra</i> 31	
2 De burgeroorlog voorkomen	37
<i>Politiek is strijd en moet dat ook blijven</i> 38 – <i>Differentie handhaven</i> 42 – <i>Differentie beschermen: tussen en binnen</i> 47 – <i>Differentie beschermt</i> 50 – <i>Maar het zwakke dan?</i> 53	
3 Soevereiniteit en monopolies	59
<i>Soevereiniteit en uitzonderingstoestand</i> 60 – <i>Geen tertium: amoraliteit</i> 64 – <i>De monopolies beschermen</i> 68 – <i>Negatieve vrijheid en democratie</i> 72	
4 Zelfbinding	77
<i>Wie beheert de monopolies?</i> 78 – <i>De monopolies zijn geen bezit</i> 83 – <i>De zwaarte van de monopolies</i> 1 86 – <i>Normering van de monopolies: zelfbinding</i> 90 – <i>Zelfbinding, zelfbeheersing, zelfbeperking</i> 92	

II Elites, populisme, representatie

- 5 Geschiedenis en theorie van een kloof 99
Permanentie van elites 100 – *Theorie: kritiek en apologie* 104 – *De verzuiling: negatie, compromis, inspiratie* 109 – *De noodzaak van elites* 114 – *De kloof* 1 118
- 6 Elites en massa 125
Elites en non-elites: de hiërarchie blijft 126 – *Democratie als volkswil* 131 – *Democratie en moderniteit* 136 – *Het verraad van de elites* 1 142
- 7 De onmogelijke onmiddellijkheid van het populisme 147
Wat is populisme? 147 – *Het verraad van de elites* 2 152 – *Fortuyn als metafoor, Wilders als realiteit* 156 – *Populisme en totalitarisme* 160 – *Onmogelijke onmiddellijkheid* 166
- 8 De onvermijdelijke en wenselijke representatie 173
De kloof 2 173 – *Onvermijdelijkheid: theorie en empirie* 174 – *Bemiddeling, deliberatie, compromis* 179 – *Lijdelijkheid en matiging: overlaten en loslaten* 184 – *Oordelen, beoordelen, waarderen* 188 – *De afgevaardigde* 194

III Aristocratische politiek

- 9 Macht en legitimiteit 201
Politiek, macht, leiderschap 202 – *Wil tot macht: voorbij de zelfgenoegzaamheid* 206 – *Legitimiteit zonder tertium* 210 – *Opnieuw het primaat* 214
- 10 Een aristocratie van de macht 221
Een kwestie van beschaving? 221 – *Over aristocratie* 223 – *Instituties beheren* 227 – *Een esthetica van verhoudingen* 231 – *Ambachtelijkheid en stijl* 235 – *Macht als waarheid, macht als waarde* 238

11 De schoonheid van neutraliteit	243
<i>De deugd van het midden</i> 244 – <i>Deugdzaamheid van het politieke</i> 250 – <i>Deugdzaamheid van de politiek</i> 253 – <i>Vrijheid, democratie en willekeur</i> 257	
12 Noblesse oblige	261
<i>De zwaarte van de monopolies</i> 261 – <i>Verantwoordelijkheid verplicht</i> 264 – <i>Deugden in plaats van doelen</i> 268 – <i>Elegantie en hoffelijkheid</i> 271 – <i>Gevaar verplicht: de noodzaak van aristocratische politiek</i> 274	
Literatuur	277

1 Wat is politiek?

Het is eigenlijk door geen recensent of reagerende lezer opgemerkt, maar *De Staat van Verschil* was mijn *rehabilitatie* van de politiek.¹⁵ Niet dat de politiek daarop zat te wachten natuurlijk. En hoezeer ik de staat ook versplinterd, virtueel of leeg heb genoemd, in het politieke discours was de weerklank daarvan erg beperkt, als retorische verwijzingen en verwerpingen niet worden verward met doorwerking. Natuurlijk vallen menigmaal klachten te beluisteren over inhoudelijke leegte en de kleurloosheid van het midden. Pogingen om verkokering te bestrijden met de beproefde receptuur van de ontkokering zijn al decennia even talloos als hopeloos. De virtuele wereld is domein en instrument van politieke ambities, waarover steevast meldingen van mislukking en trivialiteit worden gedaan.

De rehabilitatie van de politiek die ik in *De Staat van Verschil* heb aangevangen zal ik in dit boek vervolgen. Natuurlijk staat deze rehabilitatie wel onder de voorwaardelijkheid van een specifiek begrip van politiek. In de eerste plaats gaat het dan om politiek in de betekenis van ‘het politieke’. In de tweede plaats gaat het om het politieke opgevat als politiek van het verschil, de differentie. In de derde plaats gaat het – en dat is het centrale argument in dit boek en vooral in het laatste deel daarvan – om een politiek die aristocratisch wil en moet zijn.

De vraag is het antwoord is de vraag is het antwoord...

Ik heb het al eerder betoogd: de vraag ‘Wat is politiek?’ kan alleen worden beantwoord met deze vraag zelf.¹⁶

15 Eerder al noemde Blokland zijn omvattende onderzoeksproject naar de modernisering en haar politieke gevolgen ‘Een rehabilitatie van de politiek’ (Blokland, 2001 en 2005).

16 Frissen, 2007a: 260

Er zijn natuurlijk veel definities van politiek in omloop. In een recent handboek wordt nog een zeer brede definitie gegeven: 'Politiek is alles wat te maken heeft met het besturen van de samenleving.'¹⁷ Grootste bezwaar tegen definities van deze soort is dat ze het decisionisme centraal stellen en daarmee een vanzelfsprekende vertekening van doelgerichtheid en centering in zich hebben opgenomen. Bovendien leiden dergelijke definities af van de begrippen 'macht' en 'strijd', omdat ze de strijd situeren als iets wat voorafgaat aan de beslissing en de macht als instrumenteel vervolg erop. Macht en strijd dreigen dan uit het zicht te raken dat al te zeer is gebio-logeerd door de beslissing, door het besturen. Bovendien is in dergelijke benaderingen de verleiding vaak groot om het besturen – de decisie – dan te meten naar de een of andere kwaliteit, hetgeen slechts mogelijk is door het innemen van een externe positie – een *tertium*, om met Ankersmit te spreken.

Ook Van Gunsteren lijkt dat te doen wanneer hij zegt dat democratische politiek betere besluiten produceert. Dat 'betere' dient dan steeds buiten de politiek te worden gezocht. Immers, zonder een *tertium* kan er niet van 'beter' worden gesproken. Alleen waar Van Gunsteren het 'betere' zoekt in de mechanismen van de democratie als zelforganisatie, wil ik hem volgen.¹⁸

Nog een bezwaar tegen een decisionistische interpretatie van politiek is dat zo ongemerkt de bureaucratie als dominante politiek actor binnensluipt. Als we de staat namelijk opvatten als een collectieve probleemoplossingsmachine verdwijnt de fundamentele betekenis van politiek als strijd en macht.¹⁹

Terecht plaatst Drosterij het besturen, door hem gedefinieerd als 'will formation', in de samenleving en buiten de politiek. Politiek is volgens hem 'jurisdiction', een conceptie die hij plaatst naast en tegenover de tweedeling van liberalisme en republicanisme. Tegenover het ideaal van de deliberatieve democratie, dat een meer *sophisticated* variant van een decisionistische interpretatie van politiek is, plaatst hij de staat als politieke autoriteit die een voorwaarde is voor de civiele autonomie van de samenleving.²⁰ Dat sluit goed aan bij wat ik als centrale vraag van de politiek voorstel: 'Wat is

17 Deschouwer & Hooghe, 2008: 19

18 Van Gunsteren, 2006: 13 e.v. en 194 e.v.

19 Ankersmit, 1996: 68

20 Drosterij, 2008: 55 e.v.

politiek?’ Daarom ook staat participatie door burgers in mijn interpretatie van politiek niet centraal en gaat het er evenmin om deze te versterken. Dat is het kernargument van Stoker, die politiek vooral ziet als een institutie die in alle redelijkheid consensus moet produceren.²¹ Politiek is een autonoom domein, dat buiten de moraal en buiten de waarheid bestaat. Het vindt daarin zijn legitimaties ook niet, maar refereert in zijn zoeken naar legitimiteit strikt en uitsluitend aan zich zelf.

Dat is natuurlijk al veel eerder betoogd door Machiavelli, die de politiek heeft bevrijd van allerlei buitenpolitieke tertia. De autonomie van het politieke domein heeft te maken met de stabiliteit van de macht van de heerser, van de staat dus. Het politieke domein is geen eenheid in metafysische zin, maar is een gefragmenteerde wereld. Het politieke domein is bovendien gefragmenteerd omdat machthebber en burger verschillende perspectieven hebben. Ten slotte is het politieke domein een domein van fundamentele vervreemding.²² Centraal staat immers de representatie in esthetische en niet-mimetische zin. Politiek is geen afbeelding, geen volkswil, geen decisionisme. Politiek is constitutie van macht en strijd en verbeelding van het politieke.

Daarom gaat democratische politieke strijd altijd over de grenzen van het politieke. ‘Wat is politiek?’ vraagt daarom steeds ook naar wat niet politiek is. Politiek is daarom potentieel grenzeloos en daarom gevaarlijk, want mogelijk totalitair.

Daar kom ik hierna op terug. Eerst is het goed het onderscheid tussen ‘de politiek’ en ‘het politieke’ nader aan te duiden. In het Frans drukken lidwoorden dat onderscheid elegant en efficiënt uit. *De* politiek is ‘*la* politique’, *het* politieke is ‘*le* politique’. De politiek, ‘*la* politique’, is het empirische terrein dat de politieke wetenschap en de bestuurskunde onderzoeken. Het gaat om ‘de feiten’. Het politieke, ‘*le* politique’, is dan het domein van de politieke filosofie die geen onderzoek doet naar ‘de feiten van “de politiek”, maar naar het wezen van “het politieke”’.²³ Of zoals Mouffe het nog preciezer formuleert: ‘Als we dit onderscheid op filosofische wijze willen uitdrukken, dan zouden we, met gebruikmaking van Heideggers vocabulaire, kunnen zeggen dat de politiek betrekking heeft op het “ontische” en “het politieke” op het “ontologische”

21 Stoker, 2006

22 Ankersmit, 1996: 119-120

23 Mouffe, 2008: 15

niveau. Dit betekent dat het ontische verband houdt met de veelvuldige praktijken van de conventionele politiek, terwijl het ontologische betrekking heeft op de eigenlijke wijze waarop de samenleving is ingericht.²⁴

Dit is een betekenisvol en ook productief onderscheid. Op het eerste, en daarom ook wat oppervlakkige gezicht, maakt het bijvoorbeeld duidelijk, dat het veel besproken en bepleite ‘primaat van de politiek’²⁵, dat ik zelf maar al te vaak heb bekritiseerd en heb laten eroderen, ten onrechte met de politiek in ‘ontische zin’ wordt vereenzelvigd. Daartegen valt terecht veel bezwaar aan te tekenen. Immers, in dat empirische veld is er voortdurend een relativering gaande van het primaat van de politiek: economie en technologie, Europa, media, bureaucratie enzovoorts. Dat is kernachtig betoogd in *De verplaatsing van de politiek*.²⁶

De relativering van het primaat van de politiek is hier vooral de relativering van de macht van specifieke politieke actoren en instituten. Vanuit het ontologische perspectief van ‘het politieke’ hoeft deze relativering helemaal niet aan de orde te zijn. Het politieke kan immers niet verdwijnen uit een samenleving waarin macht en strijd blijven bestaan en die dus geschiedenis kent.

De these van het einde van de geschiedenis, door Mouffe ook wel aangeduid als het ‘postpolitieke visioen’²⁷, is vaak aan- en afgekondigd en heeft altijd indringende politieke betekenis. Vandaar ook dat Van Middelaar spreekt van ‘politicide’ om aan te duiden dat veel politieke filosofie – in zijn geval vooral die van Franse herkomst – feitelijk antipolitiek is. Ze wil immers het ware, het goede en het schone laten zegevieren en op deze wijze de utopie van de rechtvaardige gelijkheid realiseren.²⁸ Het politieke is er echter altijd, omdat ongelijkheid en verschil fundamentele karakteristieken van de wereld zijn en er dus permanent machtsstrijd en machtswil bestaan. Daarin precies is het primaat van het politieke gelegen. ‘De staat, zo leert Machiavelli, is de derde die de samenleving constitueert door het sociale conflict vorm te geven. Wanneer de democratische staat de afstand tot de samenleving niet meer bewaart (...) verliest hij zijn symbolische kracht.’²⁹

24 Mouffe, 2008: 15-16

25 Nieuwenkamp, 2001

26 Bovens, Derksen, Witteveen, Becker & Kalma, 1995

27 Mouffe, 2008: 7 en 129 e.v.

28 Van Middelaar, 1999: 190

29 Van Middelaar, 1999: 189

Het politieke is dus een symbolische orde. We zouden kunnen zeggen dat in het politieke de institutionele en constitutionele betekenis van de politiek is belichaamd. Dat is dus niet de wereld van de idealen, van de moraal. Zoals Kuypers volkomen terecht betoogt is de symbolische orde van het politieke eerder de fundamentele ervaring en erkenning van een tekort. Idealen zijn juist 'een vlucht voor dat tekort'. De symbolische orde van het politieke is een orde van de representatie. Daarin constitueert de samenleving zichzelf in de strijd om de macht.³⁰ In navolging van Lefort moet worden vastgesteld dat deze symbolische orde – de plek van de macht – een lege orde is. Ze mag nooit worden bezet door een ideologie, een meerderheid, een machthebber. Daarom ook is de democratie 'noodzakelijk onbepaald'.³¹

Een dergelijke positie komt overeen met wat Witteveen het fictieve karakter van het algemeen belang noemt. Het algemeen belang is een sociale constructie. Het is een illusie, een mythe omdat het eenheid suggereert en een consensus over het object van deze eenheid: de politieke gemeenschap. Maar het is een noodzakelijke fictie.³² Omdat het algemeen belang denkbeeldig is, kan het deze illusie schragen zolang het maar niet materieel wordt. De politieke gemeenschap, die we institutioneel als symbolische orde moeten zien, behelst echter alle potentiële en feitelijke onenigheid over zichzelf. Op de vraag 'Wat is politiek?' zal het definitieve en bevrijdende antwoord nooit kunnen, of beter, mogen worden gegeven, omdat politiek strijd om alle mogelijke antwoorden is. Een definitief antwoord zou daarom ook niet bevrijdend maar totalitair en onderdrukkend zijn. De vraag naar de politiek is de vraag naar de symbolische orde van de macht in een samenleving. Daarom zullen we nooit consensus, altijd strijd en van tijd tot tijd een compromis bereiken. Dat is waarom Ankersmit ook de vervreemding als wezenlijk onderdeel van het politieke benoemt, waarom Kuypers en Lefort het over een tekort hebben en Witteveen spreekt over de denkbeeldige staat.

De symbolische orde van het politieke is een werkelijkheid van conflicten, strijd, onenigheid, zoals gezegd. Meest radicaal is deze positie betrokken door Carl Schmitt, de uiterst controversiële Duitse filosoof en rechtsgeleerde.³³ In een scherpe kritiek op de rationaliteitsopvatting van de moderniteit, volgens

30 Kuypers, 2003: 76-77

31 Lefort, 1992. Zie ook de mooie bijdrage van Foqué in Kuypers, Foqué & Frissen, 1993: 18-42

32 Witteveen, 2000: 77 e.v.

33 Schmitt, 2001. Voor een zeer grondige inleiding: De Wit, 1992.

welke politiek bureaucratisch en technocratisch bestuur kan worden, stelt hij de kwestie van de 'soevereiniteit' weer in het brandpunt van de politieke filosofie. Een staat die nog slechts beheert en bestuurt is een apolitieke, zo niet antipolitieke werkelijkheid geworden. Schmitt noemt dat een ontwikkeling in 'het tijdperk van de neutralisering en depolitiseren'.³⁴ Hij betoogt overtuigend dat een politieke orde altijd een begrip van *soevereiniteit* veronderstelt. Immers, de bepaling van wat recht is en wat niet, kan niet in laatste instantie door het recht zelf worden verricht. Daarin is precies de autonomie van het politieke gelegen, ofwel zijn 'hegemonie', zoals Mouffe het noemt.³⁵ Daarmee duidt zij aan dat de politiek – opgevat als antagonisme – steeds een specifieke sociale orde constitueert. Soevereiniteit wil zeggen dat deze constitutie een principieel politieke act is.

Volgens Schmitt komt de soevereiniteit van het politieke bij uitstek tot uitdrukking in de bepaling van wie *vijand* en wie *vriend* is. Politiek is met andere woorden een vorm van uitsluiting. Op het niveau van de staat is de oorlog de ultieme articulatie van de soevereiniteit, omdat de vijand dan een andere soevereine staat is. Deze soevereiniteit verschaft aan de staat zijn legitimiteit. Uiteindelijk is de vijandelijke staat bovenal een legitieme vijand. Dat verklaart ook waarom de bestaande internationale conflicten tussen staten aan de ene kant en milities of netwerken van terroristen aan de andere kant asymmetrische oorlogvoering heten. De terminologie van Schmitt klinkt door de ingehouden verontwaardiging van de oorlogvoerende staten heen: er is geen 'nette tegenstander', het gaat niet om 'keurige staten', maar om een levensgevaarlijk 'zootje ongeregeld' dat met hetzelfde gemak als 'het absolute kwaad' wordt aangeduid.³⁶

Ik gebruik deze controversiële positie van Schmitt vooral om het antagonistische karakter van het politieke te benadrukken. Daarbij sluit ik aan bij Mouffes interpretatie dat dit antagonisme van de politiek – vriend en vijand van Schmitt – 'een zodanige uitdrukking vorm kan krijgen dat die de politieke gemeenschap niet ondergraaft'. Zij stelt voor daarvoor de term 'agonisme' te gebruiken, waarbij het gaat om tegenstanders en niet om vijanden. De relaties tussen tegenstanders in het politieke creëren een 'symbolistische

34 Schmitt, 2001: 113-129

35 Mouffe, 2008: 24 e.v.

36 Zie Achterhuis, 2005

ruimte waarin opposenten als “legitieme vijanden” worden beschouwd.³⁷ Daarmee neemt ze duidelijk afstand van vele ‘postpolitieke’ opvattingen over de democratie van de consensus of van de gemeenschap, waarin de deliberatie in een machtsvrije dialoog tot maatschappelijke oplossingen kan leiden. Alleen zo kan een op Schmitt gebaseerde opvatting van het politieke als conflict, strijd en macht, en dus als soevereiniteit, worden verzoend met de mogelijkheden van politiek in een pluralistische samenleving zonder dat deze in burgeroorlog ontaardt.³⁸ De burgeroorlog is immers de radicale uitvergroting van het vriend-vijandschema binnen de grenzen van de staat, waardoor de soevereiniteit even radicaal wordt vernietigd.

Zo zijn we weer terug bij het onderscheid tussen *de* politiek en *het* politieke. Immers de soevereiniteit van het politieke – de politiek op ontologisch niveau – maakt de pluraliteit van de politiek op ontisch niveau pas mogelijk. Natuurlijk is het uiteindelijk een aporetische plaatsbepaling.³⁹ De stelling dat het politieke als soevereiniteit noodzakelijk is om de politiek als pluraliteit mogelijk te maken is een argumentatie die de noodzakelijkheid van beide immers vooronderstelt. De soevereiniteit van het politieke is even noodzakelijk als gevaarlijk. Vandaar dat de totalitaire verleiding met deze begripsbepaling van politiek pas echt indringend te bespreken valt. Alleen zo kunnen we op het spoor komen van de mogelijkheden om deze verleiding te ontwijken.

Opnieuw: de totalitaire verleiding

Als het antwoord op de vraag ‘Wat is politiek?’ gegeven wordt in de vorm van een totaliteit, van een uitsluiting van de differentie, dan ligt de *totalitaire verleiding* op de loer. Politiek is dan immers ‘alles’, een antwoord dat in de ‘vrollijke en bevrijdende’ jaren zestig weliswaar vaak werd gegeven maar desondanks ‘unheimisch’ was, omdat het zelfs de slaapkamer tot politieke arena verklaarde. Natuurlijk, ook daar zijn verhoudingen van macht actueel,

37 Mouffe, 2008: 60

38 Zie ook Koenis, 2008: 275 e.v.

39 Oosterling, 1996: passim. Een ‘aporie’ is een filosofisch onoplosbare kwestie. Voorbeeld is de Kretenzer-paradox ‘Alle Kretenzers liegen, zei de Kretenzer’, een uitspraak die waarheid claimt en toch niet waar kan zijn. Ook: ‘De waarheid bestaat niet.’

maar daarmee is nog geen politiek debat over een concrete, persoonlijke machtsverhouding gerechtvaardigd, laat staan een politiek geïnspireerde staatsinterventie. Of toch? Interessant is natuurlijk dat op dit moment in Nederland op grote schaal achter private voordeuren interventies plaatsvinden. Van oudsher kennen we de juridisch gelegitimeerde interventies in het ouderlijk gezag, wanneer kinderen, vanwege verwaarlozing en mishandeling, onder toezicht van voogdij worden geplaatst of uit de ouderlijke macht ontzet. De juridische legitimatie is de wet en de rechterlijke uitspraak op grond daarvan. Uitzonderlijker zijn de zogenaamde interventieteams, bestaande uit statelijke en maatschappelijke actoren, welke laatste ook specifieke bevoegdheden hebben.

De veel bezongen hybriditeit zien we hier in zijn gedaante van rechtsstatelijke grensvervaging waarvoor de gemeente Rotterdam als nationaal laboratorium mag gelden.⁴⁰ Een bijzondere wet om op te treden in grootstedelijke problematiek heeft dan ook de naam 'Rotterdamwet' gekregen.⁴¹

In deze specifieke gevallen blijkt dat grenzen – tussen privé en publiek, tussen burger en staatsdienaar, tussen politiek en samenleving, tussen staat en maatschappij – in het geding zijn. Omdat deze grenzen uiteindelijk politiek worden bepaald – dat is zowel de ontologische noodzaak van het politieke als de kern van de staatssoevereiniteit – ligt de totalitaire verleiding altijd op de loer. Ik zal deze verleiding wat preciezer aanduiden.

In de eerste plaats ligt de totalitaire verleiding besloten in het begrip 'primaat van de politiek'. Zoals ik al heb betoogd is de politiek ontisch en het politieke ontologisch noodzakelijk.⁴² De sociale werkelijkheid is een steeds toevallige, maar wel reëel werkzame verzameling van machtsverhoudingen, waarin de politiek haar plaats heeft en waarvan het politieke de vormen en inhouden constitueert. Omdat de sociale werkelijkheid ook een reflexieve werkelijkheid is, bestaat er steeds onenigheid, strijd, conflict en contradictie. Enerzijds heeft het politieke primaat betrekking op deze reflexiviteit en op het contradictoir en conflicterend zijn van onze wereld, anderzijds betekent het politieke primaat dat het steeds de voorlopige oplos-

40 Bijvoorbeeld woningcorporaties in geval van huurachterstanden of nutsbedrijven in geval van betalingsachterstanden. Zie Ombudsman van Rotterdam, 2007. De Rotterdamse experimenten vinden overigens op ruime schaal navolging in andere gemeenten.

41 Wet Bijzondere Maatregelen Grootstedelijke Problematiek, 2005

42 Mouffe, 2008

sing of beslechting van deze conflicten en contradicties bepaalt, zelfs als die buiten de politieke instituties zijn gesitueerd. Het politieke primaat is dus fictief op de wijze waarop Witteveen over ficties spreekt.⁴³ De totalitaire verleiding wordt reëel als deze fictionaliteit dreigt te worden opgeheven en als het primaat van het politieke gevuld wordt door het primaat van de politiek. Ze wordt reëel als toevallige machthebbers – en machthebbers zijn altijd toevallig – de verantwoordelijkheid van het ambt verwarren met de toevalligheid van hun opinies en het conflict of de contradictie definitief en dus absoluut willen beslechten of opheffen. Dan zal de politicus zich eigenaar van de staat verklaren. Als afgeleide daarvan is hij dan ook eigenaar van publieke en private domeinen.

In de tweede plaats dreigt de totalitaire verleiding bij een al te omvattend geloof in de *maakbaarheid* van maatschappelijke verhoudingen. In het modernistische discours van staat, politiek en bestuur geldt doelgerichtheid als belangrijk richtsnoer. Politiek bedrijven is het stellen van doelen, het bepalen van de koers, het richting geven aan de samenleving. Besturen is dan beslissingen nemen over de inzet van middelen ter verwezenlijking van deze doelen. Maatschappelijke domeinen kennen problemen, vaak schril en aangrijpend geformuleerd, die om consistente oplossingen vragen. Veel onderzoek is nodig, de feiten moeten spreken, causale relaties in beeld gebracht. Het beleid wordt uiteraard *evidence based* gemaakt.⁴⁴

De overtuiging van maakbaarheid is tot grote wasdom gekomen in de verzorgingsstaten van Europa en op andere plaatsen in de wereld. De maakbaarheid geldt grote maatschappelijke domeinen en hun systemen: sociale zekerheid, zorg, onderwijs, huisvesting, infrastructuren. Ondanks alle kritiek op en relativering van de maakbaarheidsideologie is deze weliswaar van gedaante veranderd, maar allesbehalve verdwenen. Op terreinen als openbare orde, veiligheid, jeugdzorg, opvoeding en integratie is de maakbaarheidsideologie zelfs opgerukt in bijzondere combinaties van preventie en repressie.⁴⁵ De totalitaire karakteristieken die met dit maakbaarheidsdenken zijn verbonden, betreffen het totale en omvattende karakter ervan

43 Witteveen, 2000

44 'Evidence based' beleid kan eenvoudig worden aangeduid: als beleid in het verleden onder toen geldende condities op die en die plek heeft gewerkt, dan zal het in de toekomst, onder vergelijkbare condities, op deze of gene plek ook werken. Grote vraag: zijn condities buiten de strikt experimentele situatie om ooit vergelijkbaar?

45 Frissen, 2008a

in termen van ambities, reikwijdte en pretenties. Niet voor niets gaat het steeds om stelsels, om sluitende aanpakken, om risicoanalyses, om integraliteit. Ontsnappen mag niet mogelijk zijn.

In de derde plaats ligt de totalitaire verleiding besloten in de droom van de goede samenleving. Niet voor niets betoogt Arendt dat het totalitarisme idealistisch is.⁴⁶ De overtuiging van de zuiverheid van de eigen idealen maakt veel draaglijk en aanvaardbaar. Dat is precies wat Achterhuis 'de politiek van de goede bedoelingen' noemt. Hij sluit aan bij Arendt: 'Politiek verschilt van moraal omdat de eerste niet over goede of slechte bedoelingen, morele of immorele daden ten opzichte van medemensen gaat, maar over wat zij omschrijft als het behoud en de inrichting van de wereld.' Opnieuw: het doel-middelschema is in essentie apolitiek en soms zelfs antipolitiek.⁴⁷ In tegenstelling tot wat veel politieke filosofen betogen gaat politiek niet over het goede leven op straffe van een moraliserende politieke houding die uiteindelijk totalitair zal worden, omdat de goede bedoeling van het moreel hoogstaande doel verbonden raakt met de zware middelen van de macht en het geweld. Hoe humaan het doel ook is, de politiek zal altijd de middelen van de staat inzetten. Deze middelen zijn immoreel. Dat wil zeggen: als de burger ze hanteert. Doet de staat het, dan zijn ze amoreel, op voorwaarde dat er geen goede bedoelingen zijn.

Zelfs de goede bedoelingen die blijken uit het voedingsbeleid van het zittende kabinet kunnen een inzet van de staat in het privédoein betekenen. Natuurlijk: borstvoeding is in veel opzichten heilzaam. Dat betekent echter nog niet dat de bevordering van borstvoeding een staatstaak is. Dat is op dit moment wel het geval.⁴⁸

Veel ingrijpender nog zijn de omvattende preventieprogramma's gericht op kinderen en jeugd: 'outreaching' huisbezoeken van consultatiebureaus, verplichte meldcodes kindermishandeling en huiselijk geweld, verplichte taaltesten op zeer jonge leeftijd, risicoanalyses, verwijsindexen, enzovoort.

46 Arendt, 1958: 418. Zie ook Burleigh (2007) die totalitarisme en religies met elkaar verbindt

47 Achterhuis, 1999: 11 en 14

48 De nota 'Gezonde Voeding, van begin tot eind' van de ministers Klink en Verburg getuigt daarvan. In een conceptversie stonden – geheel in overeenstemming met het NPM-karakter van modern overheidsbeleid – zelfs gekwantificeerde outputindicatoren. Te vermoeden valt dat niet principiële bezwaren, maar de twijfel over handhaafbaarheid en controleerbaarheid tot matiging van de tekst heeft geleid.

Uiteraard wordt van alles een registratie bijgehouden. De leesbaarheid van de samenleving⁴⁹ wordt bevorderd als nooit tevoren. Mocht er ooit weer een vijandige bezettingsmacht komen, dan zullen de goede bedoelingen van de preventieve politiek zeer behulpzaam zijn bij het classificeren van vriend en vijand. Daar hebben we ervaring mee. Slama spreekt over een ‘vernietigend engelandom’ om de preventieve pretenties van de moderne staat te duiden. De beleidsmakers noemen hun bedoelingen steeds goed en weten niet of willen niet weten hoe vernietigend deze kunnen zijn.⁵⁰

Dat de verzorgingsstaat een nieuwe gedaante heeft gekregen, blijkt ook uit de opvallende frequentie van militaire terminologie in het actuele interventionisme van politiek en staat: ‘stadsmariniers’, operaties, kwartiermakers, frontlijnen, ‘taskforces’, doorzettingsmacht, drang en dwang. Ook het totalitarisme is altijd verzet op frontorganisaties en militaire symboliek. Het beschrijft de wereld vaak in artificiële condities van burgeroorlog.⁵¹ Nederlandse parlementariërs zien wijken in brand staan en willen de inzet van militairen tegen jeugdige geweldplegers, die uiteraard systematisch als tuig worden benoemd, als er al geen sprake is van ‘straatterroristen’.⁵²

In de vierde plaats is de totalitaire verleiding altijd aanwezig in meerderheidsstreven en meerderheidsvorming. Het meest evidente voorbeeld daarvan is natuurlijk de machtsovername door Hitler, die democratisch plaatsvond in 1933.⁵³ De democratische meerderheid met de nationaalsocialisten leidde tot blinde terreur en uiteindelijk het concentratiekamp.⁵⁴ Deze historische ervaring verbeeldt op de meest pregnante wijze het gevaar van de meerderheidsdictatuur. Meer naar deze tijd: met het oog op terreurbestrijding zijn de bevoegdheden van politie en justitie in veel landen aanzienlijk uitgebreid. Nog prozaïscher: de Nederlandse politie wil alle kentekens van auto’s op autowegen rond de steden fotograferen. Steeds gebeurt dat met een beroep op de meerderheid: die is voor en heeft niets te vrezen.

De totalitaire verleiding werkt natuurlijk ook subtieler. Deze is inherent

49 ‘Legibility’: Scott, 1998

50 Slama, 1993. Rosenthal heeft al eerder gewezen op de nieuwe gedaante van de verzorgingsstaat en zijn repressieve kanten: Rosenthal, 1983 en 1986.

51 Arendt, 1958: 366-373. Over de betekenis van woorden in het politieke discours: Edelman, 1977

52 In een kamerdebat over een ‘probleemwijk’ in Gouda

53 Arendt, 1958: 306; Broszat, 1969: 82 e.v.; Kershaw, 2003: 565 e.v.

54 Arendt, 1958: 6; Agamben, 2002

aan een opvatting van democratie waarin de meerderheid, de volkswil, de belangrijkste waarde is. Deze meerderheid moet dan worden verenigd op een politiek programma dat een doel-middelschema als cognitieve structuur heeft. De verleiding is totalitair omdat dat politieke programma met de ingrijpende monopolies van de staat wordt opgelegd aan de minderheid, al was het maar omdat de goede bedoelingen van de meerderheid – bijvoorbeeld solidariteit met de zwakkeren – wel collectieve financiering behoeven. Opvattingen over het goede leven, die in de moderniteit altijd combinaties zijn van morele idealen en waarheidsclaims (emancipatie en evolutietheorie bijvoorbeeld), perken dan fundamentele vrijheden van minderheden in. Terecht betoogt Selznick dat de gemeenschap – in zijn opvatting verbanden van burgers – het morele primaat heeft en niet de staat.⁵⁵ Dat betekent dan noodzakelijkerwijze, bij een fundamentele differentie van en in gemeenschappen, dat morele meerderheidsvorming onaanvaardbaar is. Politiek is noodzakelijkerwijs politiek van het verschil.⁵⁶ Dat is een cruciale garantie tegen de totalitaire verleiding.

Politiek, publiek, privaat: verhoudingen

Tegen de totalitaire verleiding kan de bijzondere geschiedenis van het *publieke domein* in Nederland worden ingebracht. Dat domein is *meervoudig* in rechtsvorm, inrichting, inhoudelijke oriëntatie, grondslag. Zelfs over de *verhoudingen* tussen de verschillende publieke en private domeinen hebben altijd pluriforme opvattingen bestaan: subsidiariteit, corporatisme, soevereiniteit in eigen kring. Nederland was, in het prachtige beeld van historicus De Rooy, een ‘republiek van rivaliteiten’.⁵⁷

Nederland was en is in een aantal opzichten nog steeds een verzuilde natie. Dat heeft de politiek altijd tot een zekere bescheidenheid genoopt en heeft het politieke een constitutionele bescherming en institutionele verankering van deze bescheidenheid en van de verzuiling laten zijn. Althans, gedurende lange tijd. Pas sinds de opbouw van de verzorgingsstaat zijn bescheidenheid, bescherming en verankering minder sterk geworden.

55 Selznick, 1992: 505

56 Frissen, 2007a: 225 e.v.

57 De Rooy, 2002

De verzorgingsarrangementen van de particulieren verstatelijken.⁵⁸ Uiteindelijk is de uitkomst daarvan een omvangrijk maatschappelijk veld van hybride organisaties, die private en publieke elementen in zich verenigen en vaak statelijke taken uitvoeren en daardoor onder vaak ingrijpende en indringende statelijke controle staan.⁵⁹ Deze verstatelijking is, ondanks alle privatisering, verzelfstandiging en marktwerking, volgens velen zelfs uitgebreid. Marktwerking maakt vrijwel steeds deel uit van een politiek doel-middelschema. De vele decentralisatieoperaties op uiteenlopende maatschappelijke terreinen hebben de facto geleid tot een paradox van centralisatie, omdat in de verhouding tussen staat en samenleving de positie van de laatste is verzwakt. Gemeenten nemen op allerlei terreinen de regie, zo heet dat dan. Over de onschuld van metaforen gesproken.

Het is dan ook de vraag of de hybriditeit van deze maatschappelijke organisaties voldoende tegenwicht biedt tegen statelijke ambities. Is er sprake van een voortgezet patroon van ontzuiling en oprukkende politieke sturing via de staat? Of is hybriditeit een afweermechanisme tegen de ontzuiling?⁶⁰ Ik heb aarzelingen op dit punt. De maatschappelijke verankering van maatschappelijke organisaties in het publieke en private domein weerhoudt de politiek niet van omvattende ambities via voortgezette verstatelijking. De pogingen van verschillende brancheorganisaties om deze verankering te verdiepen en te verstevigen hebben tot nu weinig soelaas geboden.⁶¹

Toch is dat nodig. De meervoudigheid van publieke en private domeinen – hoe zuiver of hybride ook in hun vormen en inhouden – is in zichzelf een noodzakelijke bescherming tegen de hiervoor geschetste totalitaire verleiding. Deze meervoudigheid, door mij vaak, in navolging van Deleuze, aangeduid als differentie, beschermt tegen de pretenties van het politieke primaat, de ambities van maakbaarheid, de tragiek van de goede bedoe-

58 De Swaan, 1989

59 Voor een goed overzicht verwijs ik naar Brandsen, Van de Donk & Kenis, 2006 en Van de Donk, 2004. Ook In 't Veld, 1997

60 Bestaat er met andere woorden en in die van Van de Donk inderdaad nog steeds een 'gedragen gemeenschap' (Van de Donk, 2001)?

61 De 'Werdegang' van de woningcorporaties is in dat licht tekenend: ondanks een kabinet met overwegend partijgenoten is er een dubbele greep in de kas gedaan (meebetalen aan probleemwijken en vennootschapsbelastingplichtig worden).

lingen en de dreiging van een meerderheidsdictatuur.⁶² Bovendien is deze meervoudigheid een belangrijke voorwaarde voor veerkracht.⁶³

De meervoudigheid in publieke en private domeinen is een belangrijke constitutionele garantie tegen onteigening door de politiek op grond van een pretentieuze opvatting van het politieke primaat. Een dergelijke opvatting is overigens wijdverbreid en kent talloze betekenissen. De prozaïsche variant ervan is 'wie betaalt, bepaalt'. Ze komt ook tot uiting in omvangrijke wetgevings- en beleidsprogramma's, waarbij de doelen politiek worden geformuleerd en zo een democratische legitimiteit verkrijgen en aan maatschappelijke organisaties worden opgelegd. Autonome wilsbepaling door private en publieke actoren is dan niet democratisch, zo heet het in deze visie. De meervoudigheid van eigendomsvormen belemmert deze onteigening echter en beschermt tegen een te onmiddellijke en politiek-inhoudelijke interpretatie van het primaat.

De meervoudigheid is ook een obstructie van maakbaarheid die uit een gecentreerde doelbepaling voortkomt. Als er al maakbaarheid bestaat dan is die uitkomst van de pluriformiteit van maatschappelijke wilsuitingen en handelingen. Bij meervoudigheid wordt de geschiedenis weliswaar gemaakt, maar zelden conform de bedoelingen van maatschappelijke actoren. Het politieke centrum wil echter de geschiedenis naar zijn enkelvoudige ambities en pretenties creëren. Onvermijdelijk moet dan meervoudigheid worden vernietigd.

De tragiek van de goede bedoelingen is bij meervoudigheid inderdaad volkomen tragisch. De politieke held stormt onontkoombaar op zijn noodlot af en doet dat overigens heroïsch. Maar de andere spelers in de tragedie hebben eigen goede bedoelingen en in die pluriformiteit is gegarandeerd dat de zware middelen van de staat niet voor de enkelvoudigheid van de politiek der goede bedoelingen zullen worden ingezet en deze zullen corrumperen.⁶⁴ Ten slotte borgt meervoudigheid de democratie als een symbolische orde van minderheden, waarin een meerderheid nooit tiranniek mag worden. Meervoudigheid is immers een maatschappelijke karakteristiek die maakt

62 Deleuze, 1968

63 Vergelijk de denkbeelden van de 'cultural theory' (Wildavsky, Douglas) over de meervoudigheid en ook botsing van maatschappelijke culturen als noodzakelijke voorwaarde voor maatschappelijke veerkracht, in Nederland door Van Gunsteren in een aantal publicaties uitgewerkt (2006, 2008).

64 Achterhuis, 1999

dat er alleen maar minderheden bestaan. De politieke strijd mag dan ook nooit gaan over wie van deze minderheden tot meerderheid wordt verklaard, maar hoe tussen de minderheden de verhoudingen zullen zijn. Democratische politiek is, met andere woorden, een kwestie van verhoudingen, van proportionaliteit. Proportionaliteit betekent dat middelen en doelen met elkaar in verhouding moeten zijn, dat minderheden elk hun plaats kunnen innemen, dat belangen altijd worden gewogen, dat aan belangen, *alle* belangen, recht wordt gedaan. Proportionaliteit, hoe kan het ook anders, gaat over grenzen.

Grenzen en plooiën: inter en intra

Verhoudingen tussen verschillende domeinen – politiek, publiek, privaat – zijn *grenzen*. Het is belangrijk om dit nog maar eens te benadrukken, omdat verwaarlozing van grenzen onvermijdelijk tot verstoorde verhoudingen leidt. Daarom ook maak ik een onderscheid tussen politiek, publiek en privaat en wijk daarmee af van de gebruikelijke dichotomie van publiek of privaat.⁶⁵ Naar mijn overtuiging, en die ontleen ik minstens ten dele aan de bijzondere geschiedenis van het publieke domein in Nederland, is het publieke domein een meervoudige werkelijkheid van uiteenlopende particularistische opvattingen over en vormgevingen van publieke belangen en waarden. Het publieke domein is daarom ook niet universalistisch en niet noodzakelijkerwijze collectivistisch. Deze laatste karakteristiek – collectivistisch – wordt pas dominant als de staat wordt ingezet voor de maakbaarheid van het publieke domein. Daarom ook is het noodzakelijk dat politiek van publiek wordt onderscheiden, net zoals publiek van privaat moet worden onderscheiden. Terecht stelt Achterhuis in navolging van Arendt: ‘Als pluraliteit – het gelijk zijn en het onderling verschillen van mensen – een ontologisch gegeven is, dan dient de politiek deze verschillen te erkennen. Dat doet ze vooral door een tussenruimte tussen de mensen te creëren.’⁶⁶ Daarmee is duidelijk dat politiek *handelen*, dat Arendt expliciet onderscheidt van *maken*, gericht is op de bescherming van verschillen en niet moet zijn gericht op de cre-

65 Zie Frissen, 2007a: 258-263. Ook: Pesch, 2006

66 Achterhuis, 2008: 91

atie van het Ene, van het Geheel dat altijd een totalitair karakter heeft. De politiek kan dat verschil alleen beschermen door enerzijds grenzen en verhoudingen in acht te nemen en anderzijds de staatsmacht te beperken en te beteugelen door deze als belangrijkste doel juist de bescherming van dat verschil te geven.

De verhoudingen tussen politiek, publiek en privaat wil ik op vier manieren aanduiden.

In de eerste plaats is deze driedeling zelf een belangrijke verhouding. Er is een onderscheid noodzakelijk tussen deze drie domeinen om het politieke scherp af te bakenen ten opzichte van het private en het publieke. In het politieke domein, waarop ik in de volgende hoofdstukken uitvoerig inga, gaat het om de articulatie van strijd en onenigheid en om de representatie daarvan bij de staat, zijn soevereiniteit en zijn monopolies.

In de tweede plaats gaat het om de bijzondere verhouding van het publieke en het politieke. In het publieke gaat het om differentie in de betekenis van meervoudigheid. Als burgers in maatschappelijke verbanden hebben wij uiteenlopende en vaak niet tot elkaar herleidbare opvattingen over publieke belangen en publieke waarden. Ook onze vormgevingen daarvan – het maken – lopen uiteen en zijn meervoudig. Deze meervoudigheid wordt pas politiek als we over opvattingen en vormgevingen strijden. Dat is natuurlijk vaak het geval, bijvoorbeeld als er sprake is van schaarste.⁶⁷ Schaarste ontstaat vaak daar waar we specifieke opvattingen en vormgevingen van het publieke domein aan anderen willen opleggen vanuit paternalistische oogmerken van het een of andere utopisch verlangen.

We zien nu ook onmiddellijk dat de verhouding tussen politiek en publiek een grens is. Als immers de politiek het publieke in bezit neemt door een bepaalde waarde of een specifiek belang dominant te verklaren ('onze' waarden of het 'algemeen' belang), vernietigt de politiek de meervoudigheid van het publieke domein.

In de derde plaats is de verhouding tussen politiek en privaat van belang. Deze verhouding is eveneens een grens, die volgens vele auteurs niet mag worden overschreden omdat anders het totalitarisme dreigt. Zo lang en

67 Claassen, 2004. Schaarste is natuurlijk ook vaak het gevolg van politieke interventies in plaats van de oorzaak ervan. Deze interventies worden echter vaak gelegitimeerd met het feit dat de schaarste eraan voorafgaat. Maar gezondheidszorg is alleen schaars, als we deze gelijkkelijk toegankelijk en collectivistisch willen houden.

zo principieel mogelijk moet de politiek buiten het private domein worden gehouden. Daarom ook kan de burger nooit medeverantwoordelijk worden gemaakt voor welke conceptie van het algemene of collectieve belang dan ook. Dat lijkt de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid juist voor te stellen voor het collectieve belang van de fysieke veiligheid. Dit belang wordt overigens heel breed gedefinieerd: van klimaat tot voeding tot virtuele infrastructures. De raad wil de burger grondwettelijk verplichten zich rekenschap te geven van niet alleen mogelijke onveiligheid die het gevolg kan zijn van zijn handelen, maar ook van de fundamentele onzekerheden die zijn voornemen tot handelen omgeven.⁶⁸ Daarom ook is de problematiek van het huiselijk geweld zo complex. We zouden preventief willen handelen, maar de prijs die we daarvoor in termen van vrijheidsbeneming en interventie in het private domein moeten betalen is wel zeer hoog. Daarom ook is het onaanvaardbaar (democratische) grondrechten in te perken of op te geven waar het gaat om de bestrijding van terrorisme.⁶⁹

Ten slotte, en dat in de vierde plaats, is er de verhouding tussen het publieke en het private. Ook dat is een verhouding die een grenskaracter heeft. Immers, ook tegen het publieke moet het private worden beschermd, al was het maar om al te verplichtende opvattingen over burgerschap in te tomen. Er is een recht op fatalisme, op teruggetrokkenheid. Een individu kan niet tot actief burgerschap in het publieke domein worden verplicht, net zomin als een burger te verplichten valt tot politiek activisme. Dat is ook de grondslag voor de bijzondere en principiële waarde van het recht op thuisonderwijs dat in Nederland geldt. Natuurlijk, dat recht is als zodanig een politiek gegarandeerd recht, maar de uitoefening ervan is privaat. Interessante kwestie is natuurlijk of er ook minimale eisen mogen gelden inzake het curriculum. Als we de negatieve vrijheid hoger achten dan de positieve – hetgeen ik politiek-theoretisch wel zou willen doen – zou het antwoord waarschijnlijk negatief moeten luiden.⁷⁰ Tegelijkertijd is de negatieve *en* de positieve vrijheid van het kind wel in het geding en is de vraag wie of wat het kind representeert. De opvattingen over deze vrijheden zijn natuurlijk pluralistisch en vaak contradictoir. Moet de politiek dan kiezen of juist de pluraliteit beschermen?

68 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2008

69 Van Gunsteren, 2004

70 Berlin, 1996

De hier geschetste verhoudingen tussen politiek, publiek en privaat zijn grenzen. Maar het zijn grenzen in de betekenis van Deleuziaanse ‘plooien’. Ze liggen niet vast, zijn flexibel en beweeglijk: ‘(..) alleen de gelijkenissen verschillen, en slechts de verschillen lijken op elkaar. In het ene geval is de gelijkenis tussen de dingen het eerste, in het andere geval verschilt het ding en verschilt het allereerst van zichzelf. Rechte lijnen lijken op elkaar, maar plooien variëren, en elke plooi loopt anders. Er zijn geen twee dingen op dezelfde wijze geplooid, geen twee rotsen, en er is geen regelmatige plooi voor eenzelfde ding.’⁷¹

Maar niet alleen tussen de domeinen van het politieke, het publieke en het private zijn er grenzen en plooien, dat geldt ook voor de verhoudingen binnen de domeinen. Daarbij zijn de verhoudingen binnen deze domeinen verschillend. In het private domein handel ik als individu en zijn er betrekkingen van nabijheid en verwantschap of van ruil en contract. In het publieke domein handel ik als sociaal wezen en zijn er betrekkingen van distantie en differentie, of van empathie en solidariteit. In het politieke domein handel ik als politieke actor, als staatsburger en zijn er betrekkingen van strijd en onenigheid, of van bondgenootschap en overeenstemming. En overal waar de verhoudingen tussen en binnen de domeinen verstoord raken, dreigt het geweld, zoals we in de monumentale studie van Achterhuis kunnen lezen.⁷² De plooien tussen en binnen de domeinen zijn evenzovele vormen van ‘inter’ en ‘intra’, het zijn tussenruimten die grenzen stellen en tevens grensverkeer mogelijk maken. Of, om het met Deleuze-criticus en later Deleuze-bewonderaar Badiou te formuleren: ‘Maar wat is tegelijkertijd beweging van een oppervlakte en markering van een grens? Dat is precies een plooi. Als je een blad vouwt of plooit, dan bepaal je een plooilijn, die uiteraard de gemeenschappelijke grens van twee onderdelen van het blad raakt, echter zonder een (zwart op wit) markering *op* het blad te zijn. Want de plooilijn doet zich, als grens, op het blad voor als een zuiver buiten, als dat wat, in zijn zijn, een beweging van het blad *zelf* is.’⁷³ Deze geplooidheid van grenzen, geleidingen, onderscheidingen, van differentie is een adequaat tegenbeeld voor het organicisme dat al te veel de politieke theorie en de politieke praktijk inspireert. Schinkel heeft daar recent een indrukwekkende

71 Deleuze, 1988 en 1992: 65-66

72 Achterhuis, 2008

73 Badiou, 2006: 133 (cursivering auteur)

kritiek van geschreven.⁷⁴ Hij verzet zich tegen het denken in termen van heelijkheid dat in het politieke discours de naam van integratie heeft gekregen. In het beleid zien we dit discours in de terminologie van de sociale cohesie die de droom van een samenleving, die ‘gezond, heel en veilig’ is, representeert.⁷⁵ Interessante technocratische parallellen zijn begrippen als ‘integraliteit’ en ‘ontkokering’ die de droom van een consistente beleidsmachine representeren.⁷⁶ Tegen deze beelden van heelijkheid en integratie heb ik eerder al het begrip van ‘de politiek van het verschil’ ingebracht.⁷⁷ Deze politiek berust op een opvatting van democratie, waarin de minderheid centraal staat en op een conceptie van politiek die ‘agonistisch’ is. Strijd, onenigheid, conflict zijn de belangrijkste politieke verschijnselen, niet integratie, samenhang en cohesie.⁷⁸ Dan dringt zich wel de vraag op hoe de radicalisering van dit agonisme – de burgeroorlog – te vermijden is. De burgeroorlog is weer te zien als de keerzijde van het totalitarisme. Het verschil is dat de gewelddadigheid van locus en focus verschilt.⁷⁹ Nog anders geformuleerd is de vraag dan, hoe we de totale rechteloosheid kunnen vermijden, of die nu de gedaante heeft van de oorlog van allen tegen allen, of die van de uitzonderingstoestand.⁸⁰

74 Schinkel, 2008a en 2008b. Paul 't Hart wees mij er op dat Toonen in zijn dissertatie (1987) nog erg enthousiast is over een organische staatstheorie.

75 Voor een prachtige kroniek over Rotterdam, waar deze droom tot ‘regime change’ heeft geleid en ‘schoon, heel en veilig’ het motto van het beleid is geworden, zie Tops, 2007.

76 Zie voor een grondige kritiek op de droom van ontkokering: RMO, 2008.

77 Frissen, 2007a: passim

78 Mouffe, 2008

79 Enzensberger, 1994: 11

80 Agamben, 2005